

Balla Tibor,¹ Padányi József²

Műszaki kiválóságok: Szederjei Elemér altábornagy³

Engineer Geniuses: Lieutenant General Elemér Szederjei

Szederjei Elemér katonai pályafutását szokványosnak is nevezhetnénk, hiszen nagyobb zökkenők nélkül haladt előre. Pedig olyan helyeken és időkből kellett helytállnia, mint Bosznia-Hercegovina, az első világháború hadszínterei és az azt követő zavaros időszak. Elsősorban – de nem kizárólagosan – az erődítés volt a szakterülete. Erődített Sarajevóban, Bosznia déli részén, Polában és az Ung völgyében. Kiemelkedő szakmai felkészültsége és hazája iránti rendíthetetlen hűsége emelte egyre magasabb beosztásokba.

Kulcsszavak: erődítés, erődrendszer, első világháború, görzi hídfő

The professional military career of Szederjei Elemér progressed at a usual pace, without any major obstacles, even though he had to endure hardships in Bosnia and Herzegovina, in the Theatres of the First World War and in the turbulent interwar period. His field of expertise was primarily – but not exclusively – fortification. He built fortification in Sarajevo, in the Southern part of Bosnia and Herzegovina, in Pola, Croatia and in the valleys of the Uzh River, in Ukraine. His outstanding professional preparedness and his uncompromising loyalty to his homeland greatly helped him in being promoted to higher ranks.

Keywords: fortification, line of fortification, First World War, bridgehead at Gorizia

¹ Kutatóprofesszor, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, e-mail: balla.tibor@uni-nke.hu

² Egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, e-mail: padanyi.jozsef@uni-nke.hu

³ Köszönetünket fejezzük ki prof. dr. Szakály Sándornak a tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségéért.

Bevezetés

Szederjei Elemér (1. kép) 1868. december 15-én született a Szepes vármegyei Lőcse városában, evangélikus vallású családban, Szederjei Károly kereskedő és Fuchs Piroska fiaként. Szülei halála után gyámja Fuchs Károly bányaigazgató volt. A kor szokásainak megfelelően megnősült, 1911-ben Winkler Máriát vette nőül, gyermekáldásról nem tudunk.

Az Osztrák–Magyar Monarchia közös hadseregében elvárt módon több nyelven is tudott kommunikálni. Németül és magyarul tökéletesen beszélt és írt, szlovákul a szolgálat igényeinek megfelelően beszélt, oroszul szükségképpen tudott olvasni, franciául elegendő mértékben írt és szóban is megértette magát.

Három reáliskolai osztályt végzett Lőcsén, majd 1882–1884 között a kismartoni Császári és királyi katonai alreáliskola 3. és 4. évfolyamát teljesen díjmentes magyar állami alapítványi helyen, azt követően pedig a Császári és királyi katonai főreáliskolát végezte Mährisch-Weisskirchenben. Végül a bécsi Császári és királyi Műszaki Katonai Akadémia műszaki osztályában tanult teljesen díjmentes magyar állami alapítványi helyen, ahol tanulmányait jó eredménnyel zárta.⁴

1. kép: Szederjei Elemér altábornagy (1868–1950)

Forrás: JACOBI 1938

Katonai pályafutása

Katonatiszti pályafutását 1890. augusztus 18-án hadnagyként kezdte meg a császári és királyi 2. műszaki ezredben Budapesten, ahol századszolgálatot látott el. 1892. november 1-jén főhadnaggyá nevezték ki beosztásában. 1893. január 1-jén áthelyezték a budapesti császári és királyi 7. táborigazgatóság alá (1893. május 1-től az alakulat nevének megváltozása miatt

⁴ Kriegsarchiv Wien, Qualifikationsliste Elemér Szederjei, 3432. doboz (a továbbiakban: KA Qualliste 3432. doboz).

hivatalosan császári és királyi 7. utászászlóalj) állományába, ahol 1893. június 1-től a zászlóalj segédtisztjeként, emellett párhuzamosan 1895. szeptember 31-ig az alakulat egyéves önkéntes iskolájának tanáraként tevékenykedett a magyar fővárosban. Később tovább képezte magát, és 1895. október 1. valamint 1897. július 31. között a császári és királyi felsőbb hadmérnök tanfolyamot végezte el Bécsben, nagyon jó eredménnyel.

1897. augusztus 1-től a császári és királyi műszaki igazgatóságon teljesített szolgálatot a boszniai Mostarban. Ebben az időszakban a boszniai erődrendszer megerősítése kiemelt feladat volt az ott szolgáló műszaki szakembereknek. Az 1882-ben indult intenzív fejlesztési program négy évtizedre munkát adott az erődítésben járatos műszaki katonáknak.

A három nagyobb szakaszra bontható időszak középső szakaszában (1887–1907) dolgozott itt Szederjei Elemér. Ekkor a Trebinje és Bileća körüli erődgyűrűket véglegesítették, és megerősítették Krivošije és Mostar védelmét (2. kép). Sarajevóban 1888-ban kezdődtek a munkálatok, ahol megvalósultak az első erődítések a főváros keleti határának biztosítására. 1914-re a fejlesztések eredményeképpen 41 erőd, 9 ütegállás, 84 őrház, 22 földsánc (előerőd), összesen 155 erődített hely biztosította a stratégiai pontokat és irányokat.⁵ Csak a Trebinje körüli kétkörös erődrendszerhez mintegy 100 katonai objektum tartozott, amely 4500 katonát volt képes befogadni.⁶

2. kép: Az erődrendszer elvi kialakítása Bosznia-Hercegovinában, 1914

Forrás: MARTINOVIĆ 2020

⁵ PACHAUER 2018: 149–158.

⁶ Részletesebben Kučino Brdo [é. n.].

Szederjei itteni szolgálata alatt, 1897 augusztusától októberéig a Nevesinje melletti Grad erődjének rekonstrukcióját irányította. Nevesinje fontos csomópont volt ebben az időszakban (3. kép), itt állomásozott a hegyi dandár parancsnoksága, a kerület csendőrségének parancsnoksága, a vám- és pénzügyőrség körzeti vezetése. A településen megerősített, jól védhető laktanyát építettek és egy közeli magaslaton volt a Grad nevű erőd. Benne két 9 cm-es 1861 mintájú ágyú, lőrésék a gyalogsági fegyverekhez és ciszterna volt. A légénység egy tisztből, 40 gyalogosból és tíz tüzérből állt. Az erődöt később teljesen lebontották, ezért ma már csak a nyomai láthatóak.

3. kép: Nevesinje erődje egy korabeli képeslapon

Forrás: MARTINOVIĆ 2015

Szederjeit 1897. november 27-én áthelyezték a szarajevói császári és királyi műszaki igazgatóságra. Ott a III. és IV. védelmi körzet műszaki tisztjeként, valamint a 2. számú (Zvornik) és az 1. számú (Kalinovik) gazdasági bizottság műszaki tanácsadójaként tevékenykedett. Zvornikban a folyópartot megerősítő védelmi építkezések kivitelezésében vett részt. Páncélkupolás erődök építését vezette: a Hum mellett található III. számú erőd építése közben a páncélkupolába szerelt 15 cm-es mozsár beépítését, majd a Pašino brdo nevű, IV. számú erődben (4. kép) a lövegtalpak beépítését irányította. Az erőd a Szarajevót védő erődrendszer eleme volt, amelyet 1882-től 1908-ig építettek azzal a céllal, hogy a Szerbiából vagy Montenegróból érkező esetleges katonai támadástól védjék a várost.

4. kép: A IV. számú erőd (Pašino brdo)

Forrás: Rakousko-Uherské pevnosti 1880–1915 [é. n.]

Jelentős feladata volt a Kalinovik melletti Gradina erőd (5. kép) ütegének beépítése. A gradinai a Bosznia-Hercegovinában épített leghosszabb (130 m) Monarchia korabeli erőd volt. Kalinoviktól nyugatra, 1134 méteres magasságban található, két sokszögű platformmal volt felszerelve a 90 mm-es lövegekhez. Mindegyik platformon három löveg volt. A lövegekhez 35 méter hosszú rámpa vezetett fel, azaz itt hiányzott a máshol bevált lőszeremelő. Az erőd közepén, védett helyen volt a katonák szállása. A Kalinovik körüli magaslatokon három erőd állt, ellenőrizve a völgyben futó utakat.

5. kép: A Gradina erőd ma

Forrás: Austro-Hungarian fortress ruins in Kalinovik (Bosnia and Herzegovina) where Adolf Hitler served as a conscript [é. n.]

1898 ősztől a Hum mellett lévő III. számú erőd építését irányította annak teljes elkészültéig. 1899. november 1-jén 2. osztályú századossá, egyúttal az 5. század parancsnokává nevezték ki a császári és királyi 38. gyalogezredben, amelynek állomáshelye Budapesten, majd Kecskeméten volt. 1901. november 1-jén soron kívül 1. osztályú századossá nevezték ki alakulatánál.

1900-ban előjárói szolgálati jellemzésében jó tornásznak, vívónak, úszónak tartották, aki a gyorsírást is elsajátította, és szabadidejében amatőr fotósként is megállta a helyét. 1908-ban Ernst Freiherr von Leithner altábornagy,⁷ császári és királyi műszaki főszemlélő a következőképpen jellemezte őt: „Kiváló, rátermett tiszt, vezérkari és csapatszolgálatra egyaránt jól felhasználható. Előléptetésre általában alkalmas.”⁸

Szederjei 1901. november 19-től a császári és királyi műszaki igazgatóságon szolgált Komáromban, ahol mozgósítási, felszerelési és különleges ügyekkel foglalatzkodott. 1903. szeptember 1-től alkalmi nyílt addig felhalmozott tudásának az átadására mint a budapesti császári és királyi gyalogsági hadapródiskola ábrázoló geometria-, erődítéstan- és utásztantanára.

1907. szeptember 1-től a császári és királyi műszaki igazgatóságon folytatta pályafutását Polóban, ami szakmai szempontból is kihívást jelentett, hiszen a város a Monarchia legjelentősebb haditengerészeti kikötőjének is otthont adott. Polóban a Barbarigo erődcsoport építését vezette. 1907. szeptember 16. és november 10. között a Griadreschi támaszpont megbízott építésvezetője, valamint a IV. és V. védelmi körlet műszaki tisztje volt. 1907. december 1-től a Pomer (6. kép) és a Turcian erőd megbízott építésvezetőjeként, továbbá a II. és a III. védelmi körlet műszaki tisztjeként szolgált.

6. kép: A Pomer erőd ma
Forrás: Fort Pula [é. n.]

1908-ban a IX. védelmi körlet műszaki tisztjeként, továbbá a IX. erőd építésvezetőjeként, mindközben a haditengerészeti tüzértizti tanfolyam tanáraként tevékenykedett Polóban. 1909. augusztus 15-től a császári és királyi budapesti erődépítési igazgatóságon szolgált, először

⁷ Ernst Freiherr von Leithner (1852–1914) a Monarchia egyik legismertebb műszaki tábornoka volt, aki mind a gyakorlatban, mind az elméletben maradandót alkotott. Ő írta a *Die beständige Befestigung und der Festungskrieg* című erődítési tankönyvet. Érdekesség, hogy élete két ponton is összekapcsolódott Szederjei Elemér életével. Mindketten Lőcsén születtek, és a Mosztár környéki erődív kiépítését ő kezdte meg, így a Nevesinje erőd építése is a nevéhez köthető.

⁸ KA Qualliste 3432. doboz.

fogalmazó tisztként, majd 1910-ben a szegedi és az algyői hídórház, valamint Pétervárad erődjének referense volt. 1910. május 1-jén soron kívül őrnaggyá nevezték ki felelősségteljes beosztásában. 1911-ben a budapesti hídfőben emelt új építkezések vezetésére létrehozott bizottság tagja volt. 1912-ben a mozgósítási ügyek és a fegyvergyakorlatok referenseként, továbbá a Bosznia-Hercegovinában található erődítésekért felelős tiszt helyetteseként folytatta szolgálatát. 1913. november 1-jén alezredessé és egyúttal a császári és királyi 23. gyalogezred 3. zászlóaljának a parancsnokává nevezték ki.⁹

Az első világháborúban

1914. augusztusától, az első világháború kitörése után Budapest erődítéseinek külső munkálatait irányította, a hadmérnöki törzskarba beosztott tisztként.¹⁰

1915. április 15-én az orosz hadszíntérre vezényelték, ahol a császári és királyi 2. hadsereg II. műszaki törzscsoportjának vezetőjeként az állásépítés terén végzett kiváló munkát az Ung völgyében. 1915. május 22-én átírányították az újonnan megnyíló olasz hadszíntérre, ahol körzetszemléllői feladatokat látott el a Bainsizza-fennsíkon a Wippach folyóig, valamint a görzi hídfőben a Karl Rudholzer Edler von Welschwehr¹¹ vezérőrnagy vezette műszaki törzscsoport alárendeltségében. A görzi hídfő olasz támadások elleni kiépítésében vett részt, lényegében ő irányította az ott folyó műszaki munkálatokat.

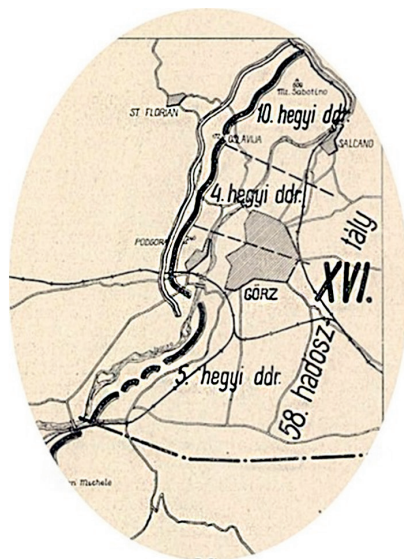
A görzi hídfőben (7. kép) kiváló műszaki tisztek szolgáltak és vezették a rendelkezésükre álló katonákat. Szederjei mérnökkari ezredesként olyan nehézségekkel nézett szembe, mint a korlátozottan elérhető építőanyag, a védelem műszaki berendezettségének alacsony foka, a mélységi akadályrendszer kiépítettségének hiánya. Mindezekkel együtt a Hadsereg-főparancsnokság intézkedése szerint azonnal meg kellett erősíteni az Isonzó vonalát Tolmeintől Duinóig. Elsősorban drótkadállyal kellett lezárni a vonalat és ezzel egyidejűleg oldalozó gyalogsági fedezékeket építeni. A hídfőállásban a május 22-ei határidőre elkészült a teljes hosszban átlagosan háromszoros (a Podgorán helyenként 10–12 soros) drótkadály és az oldalozó gyalogsági állás 20–30 m hosszú szakaszokban, nyílt árkokból, amelyeket helyenként srapel elleni tetővel láttak el, mintegy 3000 m hosszban. A Monte Sabotinón robbanóanyag hiányában csak alig fél méterre lehetett a sziklatalajba behatolni, és ezért a szertefekvő szikladarabokból emeltek mellvédet, ami később sok veszteséget okozott. És végül megjelent a világháború két újdonsága: az első kavernák a Podgorán és az első magasfeszültségű árammal táplált drótkadály. Míg az előbbi annyira bevált, hogy az egész Isonzó-frontra példa lett, utóbbi csődöt mondott a szigetelési nehézségek miatt, és csak erkölcsi hatással bírt, mert a támadót előzetes felderítésre kényszerítette, amivel felbecsülhetetlen időnyereséghez jutottak a védők.¹²

⁹ KA Qualliste 3432. doboz.

¹⁰ JACOBI 1938: 506.

¹¹ Részletes életrajzát lásd BALLA 2019: 403–404.

¹² JACOBI 1938: 36. és SÁGHY 1935: 39.

7. kép: A görzi hídfő

Forrás: JACOBI 1938: 36.

1915. augusztus elejétől a császári és királyi 18. gyaloghadosztály vezető műszaki törzstisztje volt az olasz hadszíntéren, 1915. szeptember 1-jén pedig ezredessé nevezték ki beosztásában. 1915. szeptember 15-től a császári és királyi XVI. hadtest műszaki törzscsoportja vezetőjének helyetteseként szolgált az olasz fronton.¹³ 1915. október 22-től a császári és királyi XVI. hadtest műszaki főnöki beosztását töltötte be az olasz hadszíntéren. 1916. december 11-től a polai hadikikötő erődépítési igazgatóságának vezetőjeként a tengerparton található erődök és a szárazföldi védőállások kiépítését irányította a világháború végéig.¹⁴ Nem volt ez számára ismeretlen terep, hiszen a háborút megelőző felkészülési időszakban már szolgált itt, és hasonló feladatokat végzett.

1918. november 4-től a budapesti erődépítési igazgatóság vezetőjeként dolgozott. Közben, 1918. december 21-én a császári és királyi hadmérnök törzskarból áthelyezték a budapesti árkászszázalaj létszám feletti állományába.¹⁵

Az első világháborút követően

1919. február 27-től március 21-ig a Magyar Hadügyminisztérium XX. csoportjának főnökeként szolgált Budapesten. 1919. április 30-tól a XX. csoportfőnökség felállításában vett részt a Hadügyi Népbiztosságon.

¹³ KA Qualliste 3432. doboz.

¹⁴ JACOBI 1938: 506.

¹⁵ Rendeleti Közlöny 1919: 540.

1920. január 31-én mint hadmérnök törzskarbeli ezredes a Magyar Nemzeti Hadsereg műszaki csapatainak szemlélőjévé nevezték ki. 1920. május 1-jén tényleges állományú ezredessé, 1920. augusztus 1-jén pedig magyar királyi vezérőrnaggyá nevezte ki a kormányzó. A műszaki csapatok szemlélője szolgálati állásából 1921. november 29-én mentették fel.

1922-ben a Honvédelmi Minisztérium Likvidáló Hivatalba beosztva teljesített szolgálatot. 1923. június 1-jével vezérőtanácsnok¹⁶ kinevezést kapott. 1923. június 27-től a Magyar Királyi Honvéd Főtörvényszék elnökhelyetteseként folytatta tovább pályafutását. 1924. április 14-én mentették fel beosztásából. 1924. július 1-jén átmeneti viszonyba, 1925. július 1-jén pedig magyar királyi altábornagyként nyugállományba helyezték. Nyugdíjas éveiben (már 1912 óta) Budapest II. kerületében a Krisztina körút 8. szám, majd az 1940-es évektől Budapest III. kerületében az Ürömi út 24. szám alatt lakott.¹⁷

Elismerései

Számos osztrák–magyar kitüntetés birtokosa volt. 1898. december 2-től a Jubileumi Emlékérmét a fegyveres erő számára, 1908. augusztus 12-től a Bronz Katonai Érdemérmét piros szalagon, 1908. december 2-től a Katonai Jubileumi Keresztet, 1913-tól az 1912–1913. évi Mozgósítási Keresztet, 1915. augusztus 1-től a Katonai Érdemkereszt III. osztályát hadidíszítménnyel (majd kardokkal), 1915. augusztus 18-tól a Katonai Tiszti Szolgálati Jel III. osztályát, 1916. január 31-től az Osztrák Császári Vaskorona Rend III. osztályát hadidíszítménnyel (később kardokkal), 1917. február 14-től a Bronz Katonai Érdemérmét hadiszalagon hadidíszítménnyel és kardokkal, 1918-tól az Ezüst Katonai Érdemérmét hadiszalagon hadidíszítménnyel és kardokkal viselhette. A külföldi kitüntetések közül 1909. augusztus 23-án a Porosz Koronarend III. osztályát kapta meg.¹⁸

A kitüntetésein kívül előjárói többször is részesítették írásbeli elismerésben. 1896. szeptember 3-án a kárpáti terület útjainak felderítéséről szóló tervezet kidolgozásában való részvételéért a császári és királyi Hadügyminisztérium dicséretében részesült. 1907. október 20-án a közös Hadügyminisztérium dicsérfő elismerését kapta a budapesti császári és királyi gyalogsági hadapródiskolában tanárként kifejtett sikeres tevékenységéért.¹⁹

Nyugdíjas évek

Szedzerjei altábornagy számára 1925. november 21-én mérnöki címet adományozott a kormányzó, olyan pályatársaival egyetemben, mint Dálnokfalvi Bartha Győző nyugállományú ezredes, Dálnokfalvi Bartha Károly vezérkari szolgálatot teljesítő ezredes és Schindler Szilárd

¹⁶ A trianoni békediktátum rendelkezései miatt a Honvédség rejtett fejlesztése idején alkalmazott rendfokozati megnevezés, amely az altábornagyi rendfokozatnak feleltethető meg.

¹⁷ Hadtörténelmi Levéltár, HM Felülvizsgálati iratok, 473. doboz.

¹⁸ *Personal Verordnungsblatt für das k.u.k. Heer* 1898–1918.

¹⁹ KA Qualliste 3432. doboz.

vezérkari szolgálatot teljesítő alezredes.²⁰ Különböző szervezetekben, igazgatóságokban is tisztséget, tagságot vállalt.

1924. március 8-tól 1927. május 20-ig a Magyar Mérnöki Kamara választmányi tagja,²¹ 1933. április 27-től az Országos Háborús Műszaki Emlékmű Bizottság elnöke volt. 1924. november 29-től a Hadirokkantak Vagyonőrző Egyesületek Rt. igazgatósági tagja, 1925. május 11-től a Váci Mész, Homok, Téglá, Tetőcserép és Betonárugyár Rt. igazgatósági tagja, 1927-től 1936-ig a Dial Telefonkereskedelmi Rt. igazgatósági tagja, 1930. április 25. előtt pedig a Magyar Olajipari és Gazdasági Rt. igazgatósági tagja volt.

A neve alatt megjelent önálló tudományos műről nincsen tudomásunk. Szerkesztőbizottsági elnökként részt vett viszont a Jacobi Ágost által szerkesztett *Magyar műszaki parancsnok-ságok, csapatok és alakulatok a világháborúban* című összefoglaló mű elkészítésében.

Szederjei Elemér tábornok 1950. május 3-án hunyt el Budapesten. A budapesti (Rákoskeresztúri) új köztemetőben temették el a 29/III parcella 1. sorának 18. sírhelyére. A parcellát 1955-ben lezárták, és 1981-ben kiürítették. Az itt eltemetettek maradványait a 265-ös egykori parcella helyén kialakított „csonttemetőbe” helyezték át, nevesítetlenül.²²

Összegzés

Nem talált fel új harceljárást, nem reformálta meg a műszaki csapatok felszerelését, eljárásrendjét, nem írt máig ható tudományos közleményeket. Tette a dolgát csendben, mindig azon a poszton, ahová állították. Munkáját minden korban minden rendszer és rezsim elismerte, szakmai munkáját nagyra becsülték. Ahogy Jacobi írja: „a műszaki csapatok nagyra becsült szeniorja”.²³

Azt hiszem, a szakma elismerése mindenért kárpótolta, akkor is, amikor talán többet érdemelt volna. Ma, ha Bosznia-Hercegovinában járunk, vagy a polai kikötő erődtímeit látogatjuk, nem felejtethjük, hogy több mint száz évvel ezelőtt magyar katonák erőfeszítése is hozzájárult ahhoz, hogy ezek a védművek emberek ezreinek életét mentették meg. Ebben a munkában Szederjei Elemér maradandót alkotott.

Felhasznált irodalom

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye (1924), 58(14–16).

BALLA Tibor (2019): *A Nagy Háború osztrák-magyar tábornokai. Altábornagyok*. Budapest: HM Hadtörténelmi Intézet, 403–404.

Budapest II. kerületi halotti anyakönyv, 1950. 381. folyószám.

Honvédségi Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára (1925), 52(33), 235–236.

²⁰ *Honvédségi Közlöny* 1925: 235–236.

²¹ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 1924.

²² Budapest II. kerületi halotti anyakönyv, 1950. 381. folyószám.

²³ JACOBI 1938: 3.

Hadtörténelmi Levéltár, HM Felülvizsgálati iratok, 473. doboz.

JACOBI Ágost szerk. (1938): *Magyar műszaki parancsnokságok, csapatok és alakulatok a világháborúban*. Budapest: Közlekedési Nyomda K. F. T.

Kriegsarchiv Wien, Qualifikationsliste Elemér Szederjei, 3432. doboz.

MARTINOVIĆ, Manuel (2015): Austrougarske utvrde u Hercegovini. *Hercegovina*, 1(26). Online: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2015.1.215>

MARTINOVIĆ, Manuel (2020): K.u.K. Befestigungsanlagen in Bosnien und Herzegowina. *Truppendienst*, 2020. március 11. Online: <https://www.truppendienst.com/themen/beitraege/artikel/kuk-befestigungsanlagen-in-bosnien-und-herzegowina>

SÁGHY Elemér (1935): A görzi hídfő. *Magyar Katonai Szemle*, (4), 39.

PACHAUER, Volker Konstantin (2018): Austro-Hungarian fortification is Bosnia-Herzegovina and Montenegro. Cultural heritage between value, touristic potential and extinction. *International Journal of Heritage Architecture*, 2(1), 149–158. Online: <https://doi.org/10.2495/HA-V2-N1-149-158>

Personal Verordnungsblatt für das k.u.k. Heer (1898–1918).

Rakousko-Uherské pevnosti 1880-1915 [é. n.]. Online: <http://opevneni.wz.cz/fraku/index.html>

Rendeleti Közlöny a Magyar Hadsereg számára. Személyügyi rész (1919), (25), 540.

Internetes források

Austro-Hungarian fortress ruins in Kalinovik (Bosnia and Herzegovina) where Adolf Hitler served as a conscript [é. n.]. *Adobe Stock*. Online: <https://stock.adobe.com/images/austro-hungarian-fortress-ruins-in-kalinovik-bosnia-and-herzegovina-where-adolf-hitler-served-as-a-conscript/283412039>

Fort Pula [é. n.]. Online: <https://www.pulafortcenter.com/en/fortification/zaro>

Kučino Brdo [é. n.]. *Fort-Net*. Online: https://fort-net.org/lokacija_trebinje_trebinje_kucino_brdo/?lang=en